

Світлана Візер
(м. Київ)

Православна церква і національно-визвольний рух в Україні в 30-ті роки XVII ст.

У першій чверті XVII ст. релігійна боротьба в Україні однозначно пов'язувалась з національно-визвольним рухом, провідну роль в якому відіграло козацтво. Православне духовенство дуже швидко оцінило значення, силу та можливості козаків не лише для церкви, а й для всього українства. В результаті співробітництва цих двох провідних сил суспільства в означений період православне духовенство отримало можливість безпосередньо впливати на формування свідомості та характер діяльності запорізького козацтва, спрямовуючи його в необхідне для церкви русло. Так, завдяки впливу православного кліру в середовищі козацтва формується переконання в належності до народу з давніми коренями і традиціями, що має свою церкву та віру. З іншого боку, козаки активно включаються в боротьбу за розширення прав та привілеїв церкви, покращення її матеріального становища, ставлення уряду Речі Посполитої як до православної церкви, так і до всього українського народу.

В 30-х роках XVII ст. принцип співпраці між православною церквою й козацтвом став ще більш дієвим. Гасло боротьби за православну віру залишалось ідеєю, яка інтегрувала та репрезентувала увесь комплекс соціально-політичних і культурно-національних потреб, ідеалів, прагнень, цілей й вимог та забезпечувала єдину ідеологію для повсталого різностанового народу. Так, козацьке повстання Тараса Федоровича (Трясила) відбувалось саме під релігійними гаслами. Універсал Федоровича закликав до боротьби всіх, «хто був козаком, і тих, хто ними хоче бути, щоб прибували, вольностей козацьких заживали, віру благочестиву від замислів лядських рятували»¹. Вперше повстанцями було сформульовано програму, яка поєднувала соціально-економічні і, що важливо для нас, національно-релігійні вимоги.

У свідомості духовенства, наближеного до митрополита, повстання однозначно пов'язувалось з боротьбою православних проти унії. Й. Борецький з ієрархами звернулись до запорожців з листами, закликаючи їх виступити на захист православної віри, бо «ляхи утискають нашу віру, ... забирають церкви». Духовенство навіть безпосередньо брало участь у діях повстанців. Дружина руського воєводи Софія Даниловичева скаржилась, що ігумен та братія Київського Пустинно-Нікольського монастиря за згодою керівника повстанських загонів Тараса Трясила захопили с. Ворон'ї Лози, Бужин. а також перевіз на р. Дніпрі напроти м. Крилова².

Архимандрит Києво-Печерської Лаври Петро Могила озброїв більше тисячі монастирських селян і, запросивши для керівництва сто п'ятдесят запорожців, напав на маєток уніатського митрополита Й. Рутського с. Зазимово. Запорожці тримали село в облозі протягом тижня, а селяни архимандрита тим часом частково зібрали, частково знищили хліб на полях та порубали бортні дерева³. Помітну роль в першій половині XVII ст. відігравав Трахтемирівський монастир, який на той час був офіційною запорозькою патрональною святинею. Там відбувались козацькі ради, наради козацтва з духовенством, містився козацький арсенал. Фактично, цей козацький монастир був стратегічним, воєнним та політичним штабом козацтва⁴.

На релігійний аспект повстання Федоровича вказував і коронний гетьман С. Конєцьпольський у своїй реляції на сейм 1631 р.: «Прийшли до них від деяких осіб грецької релігії, як духовних, так і світських, грамоти в яких повідомлялось, що їх віру знищують, церкви відбирають, з проханням, щоб вони стали на захист своєї віри. Ці запевнення розбудили народ і підняли всю Україну так, що ніхто з місцевих жителів не був безпечний в своєму домі»⁵.

На початку 30-х років козацтво переходить із стану «в собі» і «для себе» у «політичний народ»⁶, який добивався не лише зрівняння у правах із шляхтою, але й визнання національно-релігійних інтересів українського народу. В нових умовах суспільно-політичного життя в Речі Посполитій, зумовлених приходом до влади Владислава IV, православна церква стає вирішальним чинником в об'єднанні різних верств суспільства та консолідації нації. На нарадах православної шляхти з митрополитом в Житомирі, на козацькій раді в Сухій Діброві підкреслювалась солідарність світських людей з православним духовенством, а козаки присягнули, що будуть боронити свою віру «аж до горла».

Козацькі збори в Прилуках влітку 1632 р. обрали послів на конвокаційний сейм. На сеймику Київського воєводства старшина Війська Запорізького звернулася із закликом про спільні дії до православної шляхти, аргументуючи це спільністю віри. Гетьман Іван Петрижицький запропонував спільно відстоювати національно-релігійні інтереси українців, зокрема визнання прав православної церкви. Козацьке посольство отримало детальну інструкцію: «Щоб наша руська нація при своїх правах і свободах, а наше благовірне духовенство при церквах, своїх порядках і добрах, що їм належать, могло вільно відправляти службу Богу, і більше не зазнавали від уніатів біди й обтяження»⁷.

Новий митрополит Петро Могила взяв курс на пошук компромісу та розв'язання проблем мирно, шляхом взаємних поступок. Ієрархія 1632 р. була шляхетського походження, обрана не собором світських і духовних представників, а тільки православними депутатами сейму. Церкві були необхідні молоді, енергійні, діяльні, що мають широкі зв'язки в державі,

люди, які б могли твердо відстоювати надані православним права та відбивати напади з боку противників. Саме таким був українізований молдавський воєводич Петро Могила, який став митрополитом ще при житті митрополита І. Копинського. Реформуючи всі царини церковного життя, він намагався створити тип авторитетного в масах письменного проповідника.

Митрополит зміг здійснити реформу, оскільки усвідомлював, що за ним стоять широкі кола українського суспільства — шляхта та козацтво. Знайомство П. Могили з останнім відбулося ще під час Хотинської війни 1621 р., коли він належно оцінив «техніку й лицарське завзяття» козаків. Велике значення мав вплив митрополита Й. Борецького, який фактично був протягом 1621—1627 рр. його релігійно-духовним провідником. Діяльність козацького митрополита безумовно мала б зорієнтувати Могила в напрямку співробітництва з козаками. На нашу думку, П. Могила, людина надзвичайно освічена, мав зрозуміти й оцінити силу українського козацтва і використовувати в своїй боротьбі за автономний статус православної церкви в Речі Посполитій.

С. Голубев висловив припущення, що в 1632 р. напередодні конвокаційного сейму Могила налагодив тісні зв'язки з Військом Запорізьким. Достовірними є свідчення про переговори митрополита з козаками влітку 1633 р. Владика за допомогою А. Киселя намагався порозумітись з козацтвом, що співчувало І. Копинському, хоч і не стало його активно боронити. В результаті було досягнуто домовленості, за якою Могила відступив Копинському монастир Св. Михаїла з усіма прибутками, а останній зрікався титулу і відмовлявся від втручання в митрополичі справи⁸. Натомість козацтво обіцяло свою підтримку новому митрополиту в справі захисту православної церкви.

В своїй практичній діяльності, спрямованій на покращення матеріального становища митрополії, владика неодноразово використовував силу й авторитет козаків. Ще перебуваючи у Львові, де відбулась його хіротонія, він наказав відібрати в уніатів собор Св. Софії. Так, 2 липня 1633 р. Мужилівський, Косів, Почаський зібрали козаків, міщан та селян і захопили собор й інші сусідні церкви. Монахи Київського Пустинно-Нікольського монастиря свідчили, що митрополит за допомогою козаків заволодів монастирем⁹.

Але для основної маси козаків створені Могилою ідеали були дуже далекі. Пересічний громадянин бачив лише, що в могилянській школі навчання ведеться латиною, твори пишуться польською та грецькою мовами, а церковні діячі далекі від народного середовища. Цьому сприяла і кампанія проти Могили колишнього митрополита Копинського. З його відома по Україні розпускались чутки, що нібито Могила відпав від православної віри і з благословення папи стане патріархом. В таких умовах ідея

українського патріархату була приречена. Адже козацтво, братства, дрібне духовенство рішуче відкидали її.

Однак, в 1635 р., коли було зруйновано козаками на чолі з І. Сулимою фортецю Кодак, і польські війська були введені на Україну, серед українського поспільства стали поширюватись чутки, що «поляки хочуть православному християнську віру знищити і церкви попалити, а козаків усіх... побити, а решту повернути до лядської віри»¹⁰.

Під час повстання 1637—1638 рр. взаємини митрополита з козацтвом значно загострились. Зрозуміло, що одним із гасел повстанців вже традиційно був заклик до боротьби за православну віру. Безпосередні дії теж були спрямовані проти духовенства католицької та уніатської церков. Шимон Окольський, чернець домініканського ордену, військовий капелан, що супроводжував коронне військо під час каральної експедиції на Подніпров'я, підтверджував це в своєму щоденнику: «...вогонь загрожує костьолом, шабля ксьонзам та ченцям»¹¹. Більше того, на козацькій раді осавул Черкаського полку Ф. Щербина звернувся до митрополита, «щоб він був з ними в православній християнській вірі і в злуці», проте він «до черкасів не поїхав і нікого до них не прислав»¹².

Православне духовенство не втручалось у військові дії, а київський митрополит виступив як примирлива сторона. Воевода Адам Кисіль звернувся до П. Могили з проханням посприяти у заспокоєнні повсталих. Митрополит прислав до козацького війська двох ігуменів з листом, де просив козаків, щоб вони обіцяли служити церкві і «кров свою для нас проливати, не починати бунтуватися, бо це не тільки може привести до загибелі і втрати вольності козацької, але й церкві велике руйнування завдати»¹³. Така поведінка митрополита в момент, коли козаки збиралися воювати за віру проти ляхів, тільки посилювало упередження проти нього.

Владика, який не зупинявся ні перед чим заради досягнення своєї мети, цього разу не підтримав войовничі настрої козацтва. На нашу думку, поясненням цього є те, що перед українською православною церквою на той час стояли інші завдання. До 1632 р. православ'я в Україні фактично існувало нелегально, поза законом. Тому православна церква всіляко підтримувала повстання козаків, намагаючись покращити своє становище. Тепер же вона отримала офіційний статус і стала повноправним суб'єктом суспільно-політичного життя Речі Посполитої. Широке реформування митрополитом церкви вивело її з кризи й підняло на одне з чільних місць серед всього православного світу. В таких умовах вирішення існуючих проблем бачилось православної ієрархії на дещо вищому рівні, чим завоювання зі зброєю в руках.

Цікавим є факт того, що Я. Остринин на початку повстання послав послів до папи римського з проханням взяти його під протекторат, обіцяючи, «що цілу Україну піддасть волі папи і, коли братиме під свою владу міста і замки, робитиме це в його імені»¹⁴. Але папська курія в XVII ст. за-

йняла цілком однозначну позицію підтримки шляхетської Польщі й ворожого ставлення до визвольних змагань українців. Адже Рим дуже тісно пов'язував справу «подолання Схизми» зі збереженням польсько-шляхетського панування в Україні. Про це переконливо свідчать реляції нунціїв з Варшави, в яких йдеться про козацькі повстання в першій половині XVII ст., а також інструкції, які Ватикан надсилав нунціям та своїм агентам в Речі Посполитій¹⁵. Взагалі, боротьба українців на Заході, розколотому на два віросповідальні табори, сприймалась по-різному: із співчутливим інтересом в протестантському середовищі і неприхильно, а то й вороже в таборі контрреформації.

Таким чином, в 30-ті роки XVII ст. українська православна церква продовжувала займати одне з провідних місць в суспільно-політичному житті України. Реформована митрополитом Петром Могилою, вона піднялась на якісно новий рівень розвитку, і православна ієрархія бачила нові шляхи боротьби за утвердження своєї церкви.

¹ Кулинич І. Релігійні мотиви у визвольній боротьбі українського народу напередодні та в роки національно-визвольної війни XVII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку // Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань. — К. — Черкаси, 1994. — С.102.

² Архив Юго-Западной России, изданный временной комиссией для разбора древних актов (дальше — Архив ЮЗР). — К., 1914. — Т.4. — Ч.3. — С.621—622. — №252.

³ Архив ЮЗР. — К., 1883. — Т. 6. — Ч. 1. — С.618—620. — №250.

⁴ Фаворський В. Церква та національний рух на Україні в XVI—XVII ст. — Харків, К., 1929. — С.52.

⁵ Щербак В. Козацтво і православ'я // Київська старовина. — 1993. — № 5. — С. 76.

⁶ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція (1648—1676 рр.) крізь призму століть // УІЖ. — 1998. — №1. — С.9.

⁷ Мицик Ю. Деякі документи до історії козацтва першої половини XVII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку // Матеріали Республіканських історичних читань. — К., 1991. — С.33.

⁸ Феномен П. Могили: Біографія, діяльність, позиція // під ред. В. Климова, А. Колодного, А. Жуковського. — К., 1996. — С.27.

⁹ Архив ЮЗР. — Т. 6. — Ч. 1. — С.726. — №292.

¹⁰ Флоря Б. Національно-конфесійна свідомість населення Східної України в першій половині XVII ст. // Берестейська унія та внутрішнє життя Церкви в XVII ст.: Матеріали Четвертих «Берестейських читань», Л., Луцьк, К., 2—6 жовтня 1995 р. — Л., 1997. — С.130.

¹¹ Щербак В. Щоденник Ш. Окольського як джерело для вивчення історії антифеодальних рухів на Україні в першій половині XVII ст. // Феодалізм на Україні: Збірник наукових праць. — К., 1990. — С.136.

¹² Флоря Б. Національно-конфесійна свідомість населення Східної України в першій половині XVII ст. // Берестейська унія та внутрішнє життя Церкви в XVII ст. — С.131.

¹³ Фаворський В. Церква та національний рух на Україні в XVI—XVII ст. — С. 77.

¹⁴ Липа Ю. Призначення України. — Нью-Йорк, 1953. — С.290.

¹⁵ Наливайко Д. Рецепція України в Італії середини XVII ст. // Україна XVII ст. між Заходом та Сходом Європи // Матеріали I-го українсько-італійського симпозиуму. 13—16 вересня 1994 р. — К. — Венеція, 1996. — С. 38—39.

* * *

Анатолій Павко
(м. Київ)

З історії консервативних партійно-політичних структур Східної Галичини кінця XIX — початку XX ст.

Східна Галичина, яка на зламі XIX—XX ст. за влучним висловом М. Грушевського, стала «горнилом української політичної суспільної думки для всієї України», «зразковою школою політичної і культурної роботи»¹, не лише зробила помітний внесок в національно-політичне відродження українців, але й започаткувала своєрідні політичні традиції. Серед них чільне місце належить і традиціям консерватизму. Тогочасний галицький консерватизм важливо сприймати не лише як оригінальну філософську доктрину, але й як важливий спосіб мислення політично свідомих українців. Його сутність полягає у прихильному ставленні до легітимних, парламентарських методів політичної боротьби, тверезій поміркованості та інстинктивній повазі до законної влади². Саме консервативні традиції, народжені в конституційних умовах Східної Галичини в XIX ст., допомогли урядові Західноукраїнської Народної Республіки в 1918—1919 рр. уникнути політично небезпечних соціальних експериментів, продемонструвати світовій спільноті один з перших і досить яскравих повчальних уроків шанобливого ставлення галичан до української державності. На сучасному етапі означені консервативні традиції оберігають українську державу від руйнівної дії революційної стихії, стримують прояви політичного екстремізму.

Необхідно зазначити, що соціальну базу галицького консерватизму склали греко-католицькі священники, які виступили на підтримку габсбурзької династії, вимагаючи при цьому створення окремого «руського» коронного краю з українських земель, що входили до складу Австро-Угорщини. Така позиція духовенства була викликана бажанням протидіяти агресивним намірам польської шляхти, спрямованим на підпорядку-